

ՊԻՈՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ԱՐՈՎԹԱՆ ԵՎ ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ*

Արովյանի և Ներսես Աշտարակեցու առնչությունները հարուստ ամցյալ ունեն։ Տակավիճ տասներկու տարեկան մոմթ՝ Ներսես Աշտարակեցի՝ առիթ է ունեցել ծանոթանալու Արովյանի պապին՝ Օշանավոր բարեգործ պարոն Ապովին, երբ վերջինս գրեթե ամեն տարի կոռչ և երեխաների հետ ուխտ էր գնում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, արժանանում Ղուկաս Կարմեցի Կաթողիկոսի ջերմ ընդունելությանն ու մեծարանքին, վաճքին ու ողջ միաբանությանը առատաձեռնորեն մվերներ բաժանում, շքեղ ու ճոխ հացկերությով հյուրասիրում թղորին, որի ընթացքում Կաթողիկոսից մինչև վերջին մոմթը ստանում էր հատուկ դրամական պարգև՝ պաշտումից, ինչպես կոչում էին այն օրերին, այնուհետև Կաթողիկոսի օրհնությամբ ու անդրադարձ մվերներով վերադառնալով հայրենի Գամաքեն՝ երկար ժամանակ պատմում էին իրենց ամջմեղի տպավորությունների մասին։ Պարոն Ապովի գալստյանն ամհամբերությամբ էին սպասում ամեն տարի Էջմիածնի տարեց և կրտսեր թղոր միաբանները, նրանց մեջ մալ պատանի թորոսը կամ ապագա Ներսես 5-րդ Կաթողիկոսը, որը միշտ քաղցրությամբ, կարոտով ու երախտագիտությամբ էր մտաբերում իր համդիպումներն Արովյանի տոհմի հռչակավոր նահապետի հետ։

Տասնամյակներ անց Արովյանի հետ ունեցած առաջին համդիպումները Ներսես Աշտարակեցուն վերհիշեցնում են ամցյալը, իսկ այլ առիթով պարտադրում արտահայտելու իր վերաբերմունքը հանդեպ «ի թում կամաց ազգասիրութեամ» որպէս ազգասիրի, մորոգ շառաիղեցելոյ ի բարօք տոհմէ Ապովեանց, գորոյ տոհմականութեամ ունեցեալ միշտ վերապատուութեամբ ի 12 ամաց հասակի իմոյ և այսօր...»¹³։

Որքան էլ զարմանալի, Արովյանն ևս Ներսես Աշտարակեցու հովանավորությամբ ու աջակցությամբ արժանացել է դարձյալ տասներկու տարեկան հասակից, մինչ խմամակալի՝ Ամտոն եպիսկոպոս Մուղնեցու հոգացությամբ Հաղբատի վաճքից փոխադրվում է Տփղիս՝ ուսանելու մորաբաց Ներսիսյան դպրոցում։ Իր նախաձեռնի ընդունակությունների և գորավոր հիշողության շնորհիվ՝ Արովյանը կարճ ժամանակում դառնում է ուսումնարանի առաջին աշակերտը կամ Ներսես Աշտարակեցու թմորոշմամբ՝ աշակերտության պարագլուխը։ 1824 թ. դեկտեմբերին մի առիթով ամդրադառնալով ուսումնարանի կյանքին, Ներսես Աշտարակեցին հետևյալն էր գրում նրա խմամակալին. «Սուրբ օրհնութեամբ Ձեր և աղօթիք՝ ուսումնարանն սկսեալ որում ակամատես էք, աւարտեալ ի վերջն ամսեանն մոյեմբերի, մտին աշակերտք ի մերջմայրկան մորա ի մուտն այսր ամսոյ՝ յորս պարագլուխ է որդեակ Ձեր և մեր տիրացու խաչատուրն։ Եւ սկիզբն եղեալ կարգաւորութեանց դասասացութեանց երկուց

* Սկիզբը տես հմր. հմր. Բ-Գ, էջ 156։

¹³ Ա հմր. 383 (հմմտ. Դ, 256)։

լեզուաց՝ հայոց և ռուսաց, ի կարգաւորիլ այնոցիկ, սկսամի և պարսկականոմ ո՛չ յետոյ քան զ20 ամսոյս»¹⁴:

Դպրոցում Արքվյանը ոչ միայն ձեռք է քերում հարուստ գիտելիքներ հայկաբանության, ճարտասանության և ընդհանուր պատմության վերաբերյալ, հմտանում լեզուների մեջ, աչքի ընկնում մախանձելի քաղոյականությանը, այլև ձևավորվում է որպես բանաստեղծ: Քիչ բան է պահպանվել նրա վաղ շրջանի ստեղծագործություններից, հազիվ մեկ տասնյակ ոտանավոր, առավելապես մերքողներ ու ձոներ՝ մվիրված Աստվածածնին ու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին, և դրանց շարքում, որ ուշագրավ է, չորս քերթված՝ մվիրված Ներսես Աշտարակեցուն:

Բանաստեղծությունների այս շարքին ըմբռնո՞ւնք՝ ամկեղծ խանդավառությունը, ըմտրովի քառապաշարը, տաղաչափական բազմազան ձևերի առկայությունը, մակդիրների և համեմատությունների առատությունը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչով հատկանշվում էր այն օրերի դպրոցական բանաստեղծությունը, և քերթության կանոնների վերաբերյալ հրահանգում էին Էմանուել Թեսափրոսի և Ստեփանոս Ազոնցի աշխատությունները:

Գրության ժամանակով դրանցից ամենավաղը «Ձայնակցեալ եմ Ձեզ, հոգեբոգու գումարք...» սկսվածքով մերքողն է՝ գրված 1825 թ. մարտին, գատկական տոմի օրերին: Քրիստոսի Հարության տոմը շաղկապելով Ներսես Աշտարակեցու տեսչությանը բացված դպրոցում հայ մանուկների մտավոր հասունության ու վերածնության գաղափարի հետ, Արքվյանն առատաբույս սրտով փառաբանում է այդ հաստատության հիմնադրի ամձն ու բարեբարությունը:

Ընա՛ ճահողական վճիտ դրուատից,
Թելուզեալ ակամբ ամզին մարգարտից՝
Ջերթ ի հայելոջ մկատեմք յայտմի,
Վասն ջո, Հայր սուրբ, հրեշտակ ի մարմնի:

Որով դասեցար երջանկաց կցորդ,
Ով սուրբդ Ներսէս, մախնոյն փոխանորդ.
Աստ լի և առատ մարմնական բարեօք,
Ընտրեալ յաբումեաց մասին դու հաղորդ:

Բազմազան ջնորհաց պատկեր ի յերկրի,
Ընդ քաջմ Աքիլլայ հզօր հսկայի.
Նա վե՛հ գիճակիր սաստիկ ի մարտի,
Իսկ դու յաղթանակ գովեալ վիճակի:

Աշտանակ ոսկի կառուցար դու մեզ,
Թարմատոյն բարւոյ ծնողին ըզձեզ.
Օրջարկեալ զմեօք, իբրև զբեհեզ,
Հզօր դու Թովսէփ՝ ողջախոհդ և հեզ:

Դու բորբոք սիրոյ, զազգս ի մի մարմին,
Ձուլէր որպէս հուր զոսկին ի բովին,

¹⁴ Մատենադարան, ՆԱ հմր. 166/170, ք. 95ա:

Որ և իսկ տեսաւ այաց օտարին
Յարգ ազնուութեամ Հայկազեամ տոհմին:

Իսկ այս զի՞, այս զի՞, քաղաք դու Տփլիսի,
Նոր յԱթեմ ցուցեալ այսմ մարդեմիս.
Առ որ քոյդ հոչակ յամեմայմ տեղիս
Նորամոր լսիմ, գոր քեզ միշտ ումիս¹⁵:

Այսպիսի ոտամալորմերը, սովորաբար, ըմբերցվում էին դպրոցական համդեսների ժամանակ և արժամանում ունկնդիրների շերմ համակրամքիմ:

Ներքոդներից երկրորդը գրված է հաջորդ՝ 1826 թ. հունվարին, այս ամգամ էլ շարժառիթ ունեմայով Քրիստոսի Ծննդամ տոմը և վերջինի ոգով փառաբամելով Ներսեսիմ: Իբրև բամաստեղծ, Արովյամը որոշակի առաջըմթաց է ապրել անցած ավելի քամ կես տարվա ժամանակամիջոցում. մա գիտակցում է խոսքի արժեքը և չի երկարաբամում: Միաժամանակ օգտվելով ակոսստիցոսի ըմձեռած հմարավորություններից՝ ոչ միայմ ցույց է տալիս իր անկաշկամդ հմտությունը տվյալ մարգում, այլև հուշում, թե ու՞մ ամձմ ու գործը մկատի ումի իր մերքողում, ըստ այդմ՝ բամաստեղծության կեմտ տողերի առաջիմ տառերի միացումից հյուսելով Ներսես ամումը.

Նորագունարճ համդէս տոմիս փրկչական
Այսօր, ըմդ աստեղմ գուարթումք տամ մշամ.
Եւ, շմշեաց ահա, որ էմմ ամվախմամ,
Իսկապէս լիմել գլուխ և վէմ ամկեամ:–

Բամք հոգեղիմաց այսօր ըմդ մարդկամ
Տօմեմ հրաշմփառ գտօմ ձմնդեամ.
Սուրբ կոյսմ Մարիսմ կաթամբ կուսակամ,
Առեալ ի գիրկս իւր՝ պատուէ գմոր արքայմ:–

Եւ մեք ըմդ մոսա, ձայմի միաբամ,
Մաղթեմք քեզ գկեամս միշտ և յալիտեամ.
Սովառ քարծրասցի բազուկ քո ըմտրեալ,
Սուր սրտի չարաց յաւերժ պամծացեալ¹⁶:

Բամաստեղծություններից երրորդմ էլ գրված է Ներսիսյամ դպրոցի ավարտակամ քմնությունների առիթով և ըմբերցվել է առաջիմ շրջամավարտների համդեսի ժամանակ: Կրկիմ Արովյամը դիմում է ակոսստիցոսի հմարքիմ, սակայմ օգտագործելով ավելի բարդ ձև. Ներսես ամումմ այս ամգամ ստացվում է առաջիմ տամ առաջիմ և վերջիմ տառերի՝ մ, է, երկրորդ տամ երրորդ տողի մախավերջիմ քառի առաջիմ տառի՝ ր (վերջից երկրորդ բառը հատուկ դիտավորությամբ է ըմտրված, որովհետև միմչ այդ մատմամշվել եմ Ներսեսի ամվամ առաջիմ երկու տառերը, իսկ որ այդ երրորդ տողում պիտի դրվեր, այմ

¹⁵ Ա հմր. 98, թ. 1ա-բ (հմմտ. Ե I, 344-345): Սխալմամք տպագրվել է որպես անագիր և անավարտ երկ, որ արդյունք է թյուրիմացության:

¹⁶ Ա հմր. 87, թ. 1ա (հմմտ. Ե I, 28, տողեր 41-52):

պատճառով, որ հեղթական տառը թվով երրորդն է) և երրորդ տամ առաջին երկու տողերի առաջին՝ ս, Է, և վերջին տողի վերջին տառի՝ ս, միացումից

Նախկին քոց քրտամց տօմ այսօր հմչէ,
Ջերամ քոց ծագուց ի գմհմ կոչէ.
Առ որ քոլորեալ՝ կամք մեք ի սրտե
Լեալ շնորհակալու քոց բարութեմէ:

Ահա մեք՝ գառիմքս, մերովք իսկ հովուովք
Առ քեզ, Հովուապետդ, ճեպիմք թախծամօք.
Օրհմեա զմեզ, հայր սուրբ, ըտտիմք ամձկամօք,
Ի մեզ ակճարկեալ քաղցրագիմ աչօք:

Սիրելի լիցի խմամել քո զմեզ,
Եւ մեր թիկնածել մաղթամօք ըմդ քեզ.
Որով և լիցի ամփուտ քոյդ շնորհիւ,
Ի վեր ճեմել մեզ ի բարեաց համդէս ¹⁷:

Ամեն իմչ այս մեքորդում ասված է տեղիմ, ապագա հոգևորականի մտավոր աշխարհիմ ու կենցաղիմ քնորոշ համեմատություններով և փոխասացություններով, խղթմաքամությունից միամգամայն զերծ:

Գրե՛լ է արդյոք Արքվյամմ այսօրիմակ ակրոստիքոսով ուրիշ բանաստեղծություններ ևս, դժվարաճում եմք ասել, որովհետև, իմչպես վերևում մշեցիմք, մրավաղ շրջամի ստեղծագործություններից սակավաթիվ էջեր եմ պահպանվել:

Ավարտական համդեսի ժամանակ Արքվյամմ արտասանել է մի երկրորդ բանաստեղծություն ևս՝ «Ամդրիական կեմաց արձամ կամզմեցար...» սկսվածքով, որը ծավալով ավելի ըմդարձակ է, ուղիղ 10 տում, սակայն հորիմմամ արվեստի այլ սկզբունքների կիրառմամբ: Որքամ էլ վեհորեմ հմչեր հեղինակի խոսքը, 40 տողը դժվարությամբ կըմկալվեր: Հետևաբար, ումկմդրիմ զգաստ պահելու համար, Արքվյամմ օգտագործել է բանաստեղծական տողի կառուցմամ մի այմպիսի չափ /2+2/2+2/3/, որը, կարծես, ամեն ամզամ պարտադրում է ուշադրությամբ հետևելու օրհմերգի ծավալմամը և համդիսավոր, ավարտիմ: Վերջիմ տողերիմ ուղղված եմ տիդիսցիմներիմ, որոմց երեխամերմ էիմ ամեմից ավելի օգտվում Ներսես Աշտարակեցու մեծագործությունից. մրամք մաքրագործվելով քիրտ կենցաղից ու փողոցներում ամմպատակ թափառելուց, ըմթամում էիմ հոգևոր մխրամքների ճամպարհով:

Ավարտական համդեսիմ հրավիրվածների մեք բարձրատիճամ ու պատվարժամ ամձիմք շատ կայիմ: Արքվյամի բանաստեղծությունները խոր տպավորություն եմ գործում մրամք վրա: Եվ ահա վերջիմներից մեկը՝ զմդապետ Գևորգ Սմբատյամը (Հայկական մարզի ապագա կառավարիչը), չկարողամալով թաքցմել իր ոգևորությունիմ ու հուզմունքը, դիմում է Ներսես Աշտարակեցու մի ամսպանելի հարցումով. շարունակությունը լսեմք Արքվյամի խոսքերով. «Դեռ յիշիմ լսելիք իմձ զարժամայիշատակ այմ վճիռ ի քերամոյ Ջերդ Սրբազմութեամ, ի համդիսի հարցափորձութեամ ի Ջերդ ուսումնարամի, այմ իմչ պարոմ Սմբատով խմդամտեալ ի վերայ ուսամաուրի իմոյ՝ «Ե՞րբ լիցի խաչատուրօմ եպիսկոպոս

¹⁷ Ա հմր. 87 (հմմտ. Ե I, 26, տողեր 53-64):

քաղաքին մերոյ» ասէր, Սրբազնութիւն Ձեր զանիմամալին ետուք պատասխանի. «Այսօր կարէ մա լինել այդ, այլ զոր ուսամի, ի քազում մամ պարտ է աշխատել վասն»։ զհետեւսն վճիռն այս արժամի վսեմական հոգւոյ, ճմուռդ իրաւադաս, արդարադատ մտաց»¹⁸։

«Մեր քաղաքը» Տփղիսն էր, Տփղիսի եպիսկոպոսութիւնը՝ Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդութիւնը։ Դա ամչափ պատասխանատու պաշտոն էր, որը հոգևորականից պահանջում էր ոչ միայն հարուստ գիտելիքներ, այլև փորձառություն, վճռականություն և դիվանագիտական մուրք զգացողություն։ Այդպիսին էր ինքը՝ Ներսես Աշտարակեցին, որին և 1814-ից վստահված էր Տփղիսի թեմակալ առաջնորդի պաշտոնը։ Այլ պարագայում Ներսես Աշտարակեցին, լսելով մամ հարցում, թերևս վերավորվեր, քայց մա մերկա պահին միանգամայն լուրջ պատասխանում է, թե Արքովյանն այժմ էլ կարող է դառնալ Տփղիսի եպիսկոպոս, քայց մպատակը, որին ձգտում է մա, բոլորովին այլ է և պահանջում է քազում տարիների աշխատանք...

Ո՞րն էր Արքովյանի մպատակը, որին տեղյակ էր ման Ներսես Աշտարակեցին։ Իր մվիրական երազանքի մասին Արքովյանը մախ արտահայտվել է Ներսիսյան դպրոցում գրած «Կարօտութիւն մախնի վայելչութեանց Հայրենեաց իմոց» բանաստեղծության մեջ, որն, ամենայն հավանականությամբ, ըմբերցել է դպրոցական հանդեսների ժամանակ։

Նույն հարցերի մասին Արքովյանն արտահայտվել է ման հետագայում, այն էլ ոչ մեկ անգամ և առավել պարզ ու որոշակի. «Ապրել և մեռնել հայրենիքի համար, — ահա տակավին վաղ պատանեկան տարիներից իմ ըմտրած մպատակը։ Դեռ ճնշված լինելով ինչպես բռնակալության, մույմպես և տգիտության քեռների մերքե, դեռ ոչ մի գաղափար չունենալով եվրոպական կրթության ազդեցության մասին, ոչ մի մեցուկ և, միմյն իսկ, ոչ մի միջոց՝ հասնելու իմ մախագծած մպատակին, ես հոգուս մեջ փայփայում էի միայն այդ մտածությունը, միայն այդ ցանկությամբ այրվում... Մեր սուրբ հայրերի զոհասեղանի առջև իմ տված առաջին երդումը, մրանց գերեզմանների վրա թափած դառն արցունքները, մրանց թանկագին աճյունների մվիրած ի խորոց սրտի հառաչանքները եղել են այն բանի համար, որ մրանք լինեն իմ թաքուն պահապան հրեշտակները և քաց ամեն իմ առջև հօգուտ իրենց որք թողած մամուկների՝ զոհվելու ճանապարհը»¹⁹։

Հետագա տասը տարիներին մպատակներն իրագործելու համար Արքովյանն ապրեց քազում տառապանքներ, երբեմն մահվանից հրաշքով փրկվելով, ունեցավ ծամր, անդառնալի կորուստներ, քայց մախախմանությունը պահպանեց մրա կյանքը, որ անկատար չմնային իղձերը։ Ի վերջո Արքովյանը կորվեց ու լուսավորվեց Դորպատի համալսարանում՝ մախապատրաստվելով համագային ուսուցչի ու դաստիարակի վեհ կոչմանը։ Ներսես Աշտարակեցու հետ մա շարունակում էր մամակների միջոցով մտքեր փոխանակել իր ապագա ծրագրերի վերաբերյալ, որոնք ավելի էին ամրապնդում վերջինիս հավատն Արքովյանի մախանձելի եռանդի ու անդալմեամ հայրենասիրության մկատմամբ. «Երանի զմա համարեցեն ամենայն հայրենեաց քարեկամք, — գրել է Ներսես Աշտարակեցին, — եթէ երիտասարդութիւն մորա ծերացի, զառամեցի միատարր

¹⁸ Ա հմբ. 188 (իմմտ. Ե X, 154, նաև՝ Դ II, 17-18)։

¹⁹ Ա հմբ. 192 (իմմտ. Ե X, 254, նաև՝ Դ I, 213-214)։

²⁰ Ա հմբ. 389 (իմմտ. Դ II, 256)։

շարունակութեամբ ըմդ ամենայն Քարստութիւնս ատուրց կենաց մորիմ մոյմ օրիմակ և մամաւամդ թէ գերակատար ևս Քայրեմասիրութեամբ»²⁰։ Այսպէս կարող եմ գրել միայն մեծերը իսկական մեծերի մասին։

Վերադարձից հետո, ինչպէս ասացիք, այլ կերպ դասավորվեց Արովյամի կյանքը, և մա յոթ տարի մնաց Տփղիսում։ Այստեղ ևս շատ առիթներով մա մտաբերում էր Ներսէս Աշտարակեցուն, խորհրդածում մրամ ևս վիճակված դառը ճակատագրի մասին։ Ներսիսյան դպրոցի Քոյակապ շենքը, որի կողքով մա հաճախ էր անցնում, և որն այժմ դարձել էր ազգակականների ակումբ, գրեթե միշտ պարտադրում էր միմյանց հետ բաղդատել հիմ ու մոր օրերը և ցավով գրել. «Հայոց Քոչակապոր դպրոցի... հիմնադիրը, արժանապատիվ Ներսէս արքեպիսկոպոսը, միանգամայն այլ մպատակներ ունէր, որոնց վերաբերմամբ Քայոց այժմյան կարապետ եպիսկոպոսը թվում է, թե բոլորովին անտարբեր է։ Այդ հիմնալի շենքը իր հիմնադրի գովելի ջանքերի կենդանի հուշարձանն է...»²¹։

Արովյամը բազում առիթներով ակամջալուր էր դառնում տփղիսցիների շրջանում Ներսէս Աշտարակեցու մասին եղած խոսք ու գրույցներին, և դրանցից մեկը, գրեթե քառացի, մեջ է բերել իր գերմամերեմ ազգագրական ուսումնասիրության մեջ («Ակմարկ Թիֆլիսում ապրող Քայերի կյանքի և հատկապէս մրամց հարսանեկամ սովորությունների մասին»)։ «Մի Ներսէս ունէիք, մրամ էլ Աստված տարավ՝ մեզ պատմելու համար։ Մի ժամանակ մեր առաջնորդարանը, կարծես, թագավորական պալատ լինէր... Բոլոր մեծամեծները մրա ոտքն էին գալիս։ Երբ մի հայի գլուխ ցավէր, հազար տեղ կմտներ, դուրս կգար։ Ունեցածը ուրիշներին էր քաշխում։ Հիմա ամեն ինչ ավերակ է դարձել, մեր վանքն էլ հետը... Երբ մարդ ծամ է մտնում, արցունքները թափվում են աչքերից։ Աստված բարկացել է մեր ժողովրդի վրա, ի՞նչ ամեն։ Եթե Աստված մեզ սիրէր, Ներսէսը էստեղ կլինէր։ Երբ մա քարոզ էր կարդում, կարծես Քրիստոսը մեր դիմաց կանգնած լինէր։ Ավելի լավ կլինէր Աստված մեզ մահ տար, քան թե մրամ մեր միջից տանէր»²²։

1841 թ. ու հետագա տարիներին Արովյամը ստեղծեց «Վերջ Հայաստանին»՝ Արևելյան Հայաստանը վերածնելու դարաշրջանի հերոսական ասքը։ Ներսէս Աշտարակեցին այս վեպի կենտրոնական կերպարներից է՝ իր հերոսական գործերով ու կամխատեսումներով։ Կործանված Երևանի բերդի ավերակների մեջ կանգնած և հայացքը հառած Արարատյան դաշտին՝ Ներսէս Աշտարակեցին երևակայության մեջ տեսնում էր արարչության ժամանակների ու գալիք վերածնվող Հայաստանի դյուրիչ պատկերը. «...հենց գիտեր, թե երկուքիցն ա Երևանու դաշտին մտիկ տալիս, մոր ըլի դրախտը մրա աչքի առաջին բաց էլել, մոր ըլի ջրհեղեղը դադարել, մոր ըլի Որդին Միանին վեր էկել, որ իր արդար, սիրելի հայոց ազգին փրկություն բերի»²³։

Հայոց ազգի փրկությունը հուսալի կդառնար, եթե անհապաղ իրականացվեին երկու շատ կարևոր ձեռնարկում. մորամված, ավեր ու ամալի Արարատյան աշխարհը վերաբնակեցվեր տակավին 17-րդ դ. սկզբներին Օսմ-Արքասի հրամանով Պարսկաստան քշված բազմահազար հայերով և երկրի անվտանգությունն ու խաղաղությունն ապահովելու համար ստեղծվեր հայկական քանակ։ Նվիրվելով դրանց իրագործմանը՝ Ներսէս Աշտարակեցին կարճ

21 Ա հմր. 98, էջ 4-5 (հմմտ. Ե VIII, 108)։

22 Ն. տ., էջ 131 (հմմտ. Ե VIII, 149 և 187)։

23 «Վերջ Հայաստանի», Ե., 1981, էջ 290։

ժամանակամիջոցում կարողանում է հաղթահարել պաշտոնական և այլ կարգի արգելքները և Պարսկաստանի բազմաթիվ գավառներից տասնյակ հազարավոր հայեր փոխադրել Արարատյան աշխարհ: Նա աշխատում է ման դեռ պատերազմի տարիներին ձևավորված հայ աշխարհագրայինների ջոկատներից ստեղծել «հայոց դոմշունը» (բամակը), բայց վերջինս մնում է կիսակատար. դիտելով Ներսես Աշտարակեցու այդ քայլը որպես ամջատողական ձգտումների արտահայտություն՝ Ռուս տերությունը 1828 թ. ամռանը միայն կամավոր աքսոր է ուղարկում հեսարաքիա, իսկ հավաքված ջոկատներն էլ ցրում:

Արքայանը «վերջ Հայաստանինում» ողջունել է Ներսես Աշտարակեցու այս երկու ձեռնարկումները մոյմպես. «Ա՛հ Ներսես եպիսկոպոսը չէ՞ր, որ... հայոց մեծ մասը քարոզելով, հորդորելով, ուսի ձեռի տակը բերեց: Քա՛մի՛, քա՛մի՛ քաղաքներ, գեղեր դարտակվեցան դժբաճի և օսմանցվի երկրումը ու քամի՛սն էր Հայաստան, Վրաստան մրանցով լցվել»,- հիացմունքով ավետում է մա²⁴:

1843 թ. ամռանը, վեպի այս գաղափարներն ու կերպարները մտքում ու հոգում, Արքայանը փոխադրվեց Երևան և տփղիսյան ձախողամքներն առժամանակ մոռացած՝ երկրորդ և, թերևս, վերջին՝ ամգամ փորձեց արդեն բուն Հայաստանում քննության դնել ազգային վերածնության իր ծրագիրը, ուշադրությունը կենտրոնացնելով առավելապես դպրոցի վրա, որովհետև առանց կրթության և լուսավորության ամերևակայելի է կյանքի վերափոխումն ու հոգևոր վերածնունդը: Երևանի մթնոլորտը բարենպաստ չէր, սակայն Արքայանը կարողացավ կարճ ժամանակամիջոցում կենդանացնել տեղական ուսումնարանը, զուգահեռաբար հիմնելով ման սեփական դպրոցը՝ պատրաստելու համար գաղափարակիցներ և ապագա՝ ժողովրդական դպրոցների ղեկավարներ: Օրավոր ստվարանում էր աշակերտությունը: Արքայանը համակիրներ և աջակիցներ է գտնում ման երևանցիների շրջանում, որոնց օգնությամբ ուսումնարանին կից տնկում է բավական ընդարձակ մի այգի՝ աշակերտներին փորձական գյուղատնտեսության մեջ վարձեցմելու մպատակով: Զուգահեռաբար, Արքայանը ման ստեղծագործում էր՝ ընթերցողներ ունենալով գերազանցապես իր աշակերտներին: Այս գործերի ու հոգսերի մեջ էր մա, երբ 1844 թ. փետրվարին էջմիածնից հաղորդեցին Ներսես Աշտարակեցու կամքն ու խնդրամքը:

(Օարումակելի)